

OLASZ SÁNDOR

Mítoszok és illúziók nélkül

GRENDÉL LAJOS MODERNIZÁCIÓS FORDULATA

„Az illúziókkal való leszámolás nagy ajándéka a kifoszthatatlanság, a védtelenségben felismert értékesebb szabadság.”

(Mészöly Miklós)

A *Forrás* 1995. novemberi száma fekszik előttem, benne Kovács András Ferenc – sokakat talán meg is botránkoztató – két verse. Mindkettőben az erdélyi magyar irodalom egy-egy alapmetaforája kerül új megvilágításba. A *Napló. Kilencvenöt nyarán* címűben a „gyöngy és homok” „hazugság gyöngye, / Gyávaság homokja”. A *Kisebbségi lé* című egysoros vers pedig így hangzik: „A sajátosság vértócsája”. Történnie kellett valaminek, hogy a hagyomány sokáig szentnek és sérthetetlennek tartott értékjelképei és létszimbólumai ilyen sorsra jutottak. A századvég megváltozott nézőpontjából történő újraértelmezés persze nem tekinthető előzmény nélkülinek. Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* című könyve már tíz évvel ezelőtt elkészült. A *Honvágy a hazában* pedig tartalmazza azt a levélváltást Gáll Ernővel, melyben a megbeszélés tárgya éppen a sajátosság méltósága.

Talán kevésbé ismert, hogy ez az átértékelő folyamat Szlovákiában is lejátszódott, s itt sem gyökértelenül. Hiszen Tózsér Árpád és Cselényi László már a hatvanas évektől szembeszállt az erősen átideologizált tradícióval. Akár jelképes állomás is lehet Tóth László *Vita és vallomás* című 1981-es interjúkötete, melyben leghatározottabban Varga Imre bírálta azokat, akik „egy szemléletében vidékies, a magyar irodalom szintje alatti irodalmat jelöltek meg mintaként”. Ám Varga a kisebbségi többletvállalás Fábry-féle eszményéről is kételkedve nyilatkozott: „Én az erkölcsöt csak úgy tudom mérni, értékelni, ha megvalósul. Elvont fogalomként nem értem az erkölcsöt. Mármost Fábry nagyon szépen kifejtette nemegyszer: (elméletileg) többet vállalunk, mint az államszervező nemzet, s többet, mint amelyikhez nyelvünk, múltunk és közös műveltségünk köt. De valóban olyan erősek, politikusak, tettere készek és műveltek volnánk? [...] ha nem a moralista szemével látod életünket, hanem a cselekvő emberével, ha a cselekvés szándékával gondolkodsz el helyzetünkről, látod, hogy supp, a jól felépített többletvállalás eleve kártyavárként összedől. Magamat, magunkat kellene vállalni először, ezt bírni, ezt mérni, aztán a »többet.«” Sokan (miként Dobos László, Tózsér Árpád és Zalabai Zsigmond) a „hídszerep” iránti kételyeiket mondták el: a kisebbségi irodalom funkcióját nem lehet pusztán a kultúraközvetítésre szűkíteni. Grendel Lajos nem szerepel ebben a reprezentatív kötetben, s különösebben nem is csodálkozhatunk ezen: éppen ezekben az években veszi kezdetét a fiatalabb nemzedékek kiszorítása a szlovákiai magyar szellemi életből. (Grendelt már 1972-ben a *Fekete szél* című novellaantológiából is kilitoltták.)

Istenkísértő, szentségtörő cselekedet volt, amire Grendel Lajos és nemzedéke vállalkozott. Fábryék expresszionista-misztikus-messianisztikus útmutatását nem föltétlenül megtagadva, hanem az új helyzetben használhatatlannak és működésképtelennek

érezve fordítottak egyet a vitathatatlanak tetsző etikai axiómákon. Grendel sem tagadja, hogy az emberirodalom, valóságirodalom, a vox humana pátozsa a maga idején milyen nagy jelentőségű volt. Amikor a felvidéki magyarság egycsapásra csehszlovákiai magyarsággá vált, a kétségbeejtő helyzetben a küldetéses tudat eszménye fogódzót, példaértéket és morális parancsot jelentett, s ily módon választ is adott az új kérdésekre. Ám a kialakuló erkölcs- és ideológiaközpontú irodalmi motívumok, jelképek – az erdélyiekhez és a vajdaságiakhoz hasonlóan – utópikus, mitikus színezetűekké váltak. Ezek a két háború közötti eszmerendszerek – Markó Béla találó szavaival – „szellemi szükségállapot” szükségideológiáiként jöttek létre (*Az erdélyi macska*). Az erkölcsi nézőpont abszolutizálása azonban a későbbiekben olykor már kimondottan elviselhetetlen terhet jelentett, s a Tamási Áron-i „édes bilincs”-ből sokszor csak a bilincs maradt. Grendel en bloc sohasem kérdőjelezi meg Fábry érdemeit. *Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a század végén* című esszéjében viszont határozottan állítja, hogy Fábrynak például nem volt korszerű irodalomszemlélete. „Világirodalmi tájékozódása egyoldalú volt, s a német expresszionizmus és az ún. antifasiszta irodalom pozíciójából aligha lehetett már megválaszolni a hatvanas évek irodalmi kérdéseit.” Az irodalom szempontjából irreleváns kategóriák gyakran a legtehetségesebb írókat is kiszorították, s ugyanakkor „botcsinálta irodalmárokat” emeltek föl.

Fábry mindvégig szem előtt tartotta az irodalom eszköz-funkcióját. Igaz, ezt is hangsúlyozta: „Író tehát csak az, aki az esztétika normáit igazolja, példázza.” A gyakorlatban azonban ez a (Tózsér Árpád szavaival) „hipertrófiássá duzzadt küldetésstudat” nem engedte „a nagy akarásokat az esztétikai megvalósulásig eljutni”. (Grendel regénytrilógiáját elemző *Jelentések egy [létre] nyitott műhöz* című írásában olvasható ez.) Nehezen vitatható, hogy a kisebbségi sorsban az irodalomnak, a kultúrának különleges szerepe lehet. A defenzív léthelyzetben, amelyben szinte naponta meg kell küzdeni a fennmaradásért, a szellemi energiák könnyen felörlődnek, s kialakulhat az a kényszer, hogy minden – így az irodalom is – alárendelődik ennek a küzdelemnek.

Grendel Lajosék fölismerték, hogy a megváltozott körülmények között a korábbi helyzettudat és az azt formáló, jelképező értékek kiüresedtek. Mert lehet-e vajon a kisebbségi irodalom kizárólagos funkciója egy közösség önkifejezése, a szlovákiai magyarság fennmaradásának szolgálata és bizonyos regionális kötöttségek vállalása? Ha mindent a túlélés szerint ítélnék meg, akkor gyönyörködtetés és kogníció egyensúlya föllazul, s marad a pragmatizmust, konzervativizmust és provincializmust „eredményező” eszköz-jelleg. Grendel az *Elszigeteltség vagy egyetemesség* című kötet esszéiben az önelvűség és autonómia gondolatát fogalmazza meg az irodalom kényszerű öncsonkításával szemben. *A századvég szellemi körképe* című kötetben megjelent „helyzetképben” így fogalmaz: „öncél-e az irodalmi mű vagy pedig eszköz. Művészet-e az irodalom vagy pedig fegyver a szlovákiai magyarság önvédelmi harcában.” Ezzel persze nem azt akarja állítani, hogy irodalmi műveknek semmilyen társadalmi funkciójuk nincs. Sőt, bizonyos szituációkban az irodalom eszköz is lehet. (Grendel vélekedése itt kísértetiesen megegyezik a Julien Benda és Babits inspirálta vitához hozzászóló Halász Gáboréval. Ki tagadná, hogy Dante remekműve aktuálpolitikai érdekekhez is kapcsolódott? Grendel az *Egy mondat a zsarnokságról* című Illyés-verset említi.) Az irodalom e fel fogás szerint nem áll közvetlen kapcsolatban a szociológiai eszközökkel is megragadható, értékelhető folyamatokkal. Az irodalomnak így küldetése sem lehet, s ha – a politika tehetetlensége miatt – elhiszi, hogy létezik ilyen funkció, akkor az többnyire illuzórikus.

A nemzeti romantikában gyökerező kiválasztottságtudattal szemben Grendel szerint „az író nem szólhat se egy nemzet, se társadalmi osztály, se más csoport, klikk vagy közösség nevében. Csak önmaga nevében szólhat...” Az író megbízatást sem kap senkitől, nem ügyvédje vagy szószólója senkinek. Más kérdés, hogy az író és „teremtett olvasója” között mégis létezhet valamilyen hipotetikus kapcsolat. („Teremtett olvasón” értve mindazokat, akik számára a műnek jelentősége van, s jelentését is képesek megérteni.) Még jól emlékezhetünk arra, hogy az irodalom autonómiájának elvét a jóval arányosabban tagolt anyaországi viszonyok között sem volt könnyű elfogadtatni. A szlovákiai társadalmi közeg ellenállóbb volt. Ott az író (különösen a nemzetiségi író) még természetesebben érezhette (és érezheti) magát a szellemi élet mindenésének.

„Mert kevesen vagyunk és oldott kévét kell összetartanunk.” Fábry Zoltán mondata *A hűség nyelve* című kötet élén a felvidéki magyar irodalom hagyományos, feladatot meghatározó metaforájára utalt. Koncsol László például arról beszélt, hogy a szülőföld tájnyelvéből éppenséggel beszivárogtathatók ugyan a szövegbe a helyi színek és ízek, erőltetni, túlzásba vinni természetesen nem ajánlatos. Tózsér Árpád pedig *„Nyelvtáj” és irodalom* című esszéjében kerekén kimondta: „A magyar irodalom (költészet) már rég nem tájirodalom (-költészet) [...] A mai magyar irodalom (költészet) tája (hőse, nyelve) már nem a Palócföld s nem Erdély, s nem is az Alföld tája, hőse, nyelve, hanem a különböző tájak költészetét (helyi színeit, hőseit, nyelvét) magába építő egyetemes nyelv.”

A tájirodalom és -nyelv ellen hadakozott Grendel Lajos már első regényének (*Éleslövészet*) alcímében is: *nem(zetiségi) antiregény*. Szinte minden eddigi esszéjéből, publicisztikai írásából kitűnik, hogy a cseh-szlovákiai, az utóbbi években már csak szlovákiai magyar író, irodalom, regény stb. elnevezésekben úgyszólván elhanyagolhatónak tartja a kisebbségi hovatartozásra utaló szavakat. Minthogy „a szlovákiaiság nem lehet menlevele egyetlen szürke, igénytelen, amatőr műnek sem”, az alternatíva valójában így fogalmazható meg: szlovákiai magyar irodalom vagy irodalom. A rezervátumlétezés, a gettószellem a biztos talajvesztést jelenti; a provincializmus „ahelyett, hogy építkezne a sajátosból, abszolutizálja azt”. Grendel a szlovákiai magyar regény fogalmától is irtózik, mivel az nem irodalmi kategória. Végülis jó regény van meg rossz regény – mondja, s valójában Esterházy *Kis Magyar Pornográfia*jához hasonló szellemben gondolkodik. (A közismert idézet az alanyról és állítmányról a mesterség szabályaira inti az írókat, s nem bizonyos alapvető köztetségek semmibevételére buzdít.) Az igazi írónak nem kell hűségnyilatkozatokkal bizonygatnia, hogy értékeket teremt közössége számára. Valamirevaló író nem függetlenítheti magát attól a kortól, amelyben él. Ugyanakkor hiába deklarálja valaki szüntelenül a néphez, nemzethez tartozást, ha esztétikailag jelentéktelent produkál; valójában így csak kárt okoz. Igaz, a kimondott igazságok újszerűsége, bátorsága sokáig elkápráztatta az olvasót. Ám a kimondás sokféle lehetőségének idején a mégoly rokonszenves morális gesztus sem adhat művészi igazolást.

Elek Tibor készítette 1987-ben Grendel Lajossal azt az interjút, melyben az író arról beszélt, az ő regényeinek is egyik vezérmotívuma, hogy mit is jelent szlovákiai magyarnak lenni. Bár ezzel egyáltalán nem irodalmi kategóriaként foglalkozik. Egy másik beszélgetésben (*Szivárvány*, 1993) olvashatjuk: „A fikcióim szereplői általában szlovákiai magyar regényterben helyezkednek el. Ott megjelennek bizonyos szlovákiai magyar szempontok is. Ennél többnek nem tartom ezt a kérdést. Úgy gondolom, hogy a szöveg az elsődleges és érdekes, nem pedig az a különbség, az a különös íz, az a szöveghez társult különös szellemi szempont, ami abban nyilvánul meg elsősorban,

hogy az én regényhőseim szlovákiai magyar sorsot éltek meg, ami más, mint a Budapesten vagy Gyöngyösön vagy Gyulán élő magyarnak az élettörténete. Hiszen ők nem éltek meg, illetve nem azért éltek meg kitelepítést, deportálást, mert magyarok stb. stb. Tehát ezek a szlovákiai reáliák egy különös ízként vannak csak jelen az én prózámban, de nem ez a lényege. Hiszen mindig egy alapvetően tragikomikus emberi helyzetről van szó.”

Ezek a „sajátos ízek” minősülhetnek ugyan másodlagosnak, de hát az irodalom lényegéhez az is hozzátartozik, hogy nemcsak lényege van. Nehezen eldönthető, hogy az olyan – akár redundánsnak is tekinthető – elemek, mint például a Krúdy felvidéki kisvárosainak hangulatát idéző leírások valójában mennyire fontosak Grendel írásiban. De említhetjük a nemzetiségi sorsból következő kisebbségi magatartástípusokat is. Már nem is a kettős, hanem a sokszoros megerheltséghez tartozik, hogy az elbeszélőnek „ráadásul magyar a nemzetisége, s ezért olykor a torkát köszörüli, máskor a helytállás hőseire gondol”. A *Galeri* különösen sokféle nemzetiségi változatot villant föl. A magánnyomozó Vilček úr például hol magyar, hol szlovák, hol fasiszta, hol demokrata. A kameleon Sáhgy úrtól Bohuniczky bácsi magamentségéig (megtagadta nemzetiiségét, hogy – ő legalábbis így értelmezi – éhen ne haljon, de ezt azóta is szégyelli) számtalan megalkuvásról értesülünk. Az *Áttételek* utolsó oldalain az elbeszélő azt is elképzeleli, hogy a fia, aki Csehországból nyaranta csak néhány hétre látogatja meg, egyszer fölteszi a kérdést: „minek örökké a múltban vájkálni, minek olvasni, minek hősködni, minek régen halott metafizikai problémákon rágódni, minek idegen környezetben magyarnak lenni, minek örülni és minek szomorkodni, mikor öröm és bánat, szeretet és gyűlölet nélkül is lehet boldogulni, s te nem tehetsz mást, megpróbálsz megérteni őt. Bejutottál a nagy szürke birodalomba: mindenkit megérintesz, mindenre bólintasz.” Amikor a hős már berendezkedne a Georges Perec által „meglepetés nélkülinek” nevezett életre, igazi meglepetés jön. Váratlanul beállít hozzá az anyjától megszökött fiú: „– De én nem akarok cseh lenni – ordítja fiad. – Nem akarok! Én magyar akarok lenni.”

Az *Áttételek* hős-elbeszélőjének irodalmár léte is veszélybe kerül: „hajótöröttként sodortatod magad a magyar kultúrába, mint egy szál deszkába kapaszkodva”. A kiadói szerkesztőnek könnyebb lenne a dolga, ha megszánna a dilettáns versírót és jó véleményyt adna róla. (Konkoly úr „csupán azért ír verseket, hogy tartsa a lelket ebben a megtépzott, maroknyi itteni magyarságban, amire te azt felelted: inkább megóvni akarod ezt a megtépzott magyarságot a verseitől.”) A hősnek persze nincs hatalma, legföljebb nem javasolja valaminek a kiadását, de attól az még megjelenik. Úgy gondolja, ő „egy jelentéktelen irodalom jelentéktelen altisztje”, aki „kiszáradt kút kerekét” hajtja. A provinciális szemlélettel ebben a regényben is az egyetemes magyar irodalom értékrendje áll szemben.

„A mi nemzedékünk nem hisz a szó megváltó erejében...” – vallja Grendel Lajos. A szlovenszkói magyar irodalom hagyományos önmetaforáitól való elfordulás azzal az új irodalomszemlélettel is magyarázható, mely radikálisan új nyelvszemléleten alapul. A korábbi felfogás „pusztán eszköznek, sémának tekinti a nyelvet, afféle közvetítő csatornának, a másik viszont olyan jelrendszernek, amelyben benne van a teljes valóság. Nem lemásolni akarja tehát a valóságot, hanem – irodalmi művekről lévén szó, melynek anyaga a nyelv – újratemeteni a nyelvből. Arra gondolok, hogy az irodalomban nyelv nélkül és a nyelven kívül nincs semmilyen valóság”. Ne feledjük, éppen Grendel munkásságának felívelő szakaszában vívta szabadságharcát a megújuló magyar irodalomtudomány, melynek egyik alaptétele éppen az, hogy a műalkotás mint lehetséges

vagy teremtett világ a nyelvhez van kötve, s tárgyi-gondolati-erkölcsi elemei csak az esztétikai jelölők által léteznek. A műbeli „realitás” tehát nem úgy vonatkozik a tényleges valóságra, mint valamely köznapi kijelentés.

A modernség utáni korszak szemléleti és elbeszéléstechnikai elemei közül jó néhány fölbukkan Grendel prózájában. Az ironia, a relativizálás mellett olyan kompozíciós jegyekre gondolhatunk, mint például a nyelvi közölhetőség dilemmájának műbeni jelenléte, a variációk fősorakoztatása, vagy az olvasónak-befogadónak a mű teremtésébe való bevonása. Grendel Lajos azonban aligha kötelezte el magát egyetlen iskolához. A posztmodernet túlságosan rugalmas kategóriának, „bűvszónak”, „hamis irodalomkritikai fogalomnak” tartja, amelyben elvész a lényeg. Vagyis: a hitelesség és az őszinteség.

„A történelmi-szociográfiai sorssírmok ideologikus adaptációinak ideje lejárt...” – Grendel egyik munkatársa, Hizsnyai Zoltán fogalmaz ilyen élesen, ezzel is jelezve, hogy a fiatalabb nemzedékek szakítanak az ideológiai szempontokkal. Ebben az új helyzetben kétségtelenül átrendeződnek a szlovákiai magyar irodalom erővonalai. „Erős várunk az ironia” – mondja Grendel, Luthert is, Kosztolányit is parafrázálva. Vagyis Közép-Európa legautentikusabb íróinak azokat tartja, akik a térség irracionálisizmusát „halásszák elő”. (Kafkától Ladislav Klímaig tekintélyes névsort is ad. Nem említi viszont legkedvesebb íróját, Mészöly Miklóst. Nem csoda, hiszen Mészöly világlátására és alkotói módszerére nem elsősorban az ironia jellemző.) 1990-ben írt *Abszurdisztán* című esszéjében Grendel Lajos már nem is a Szlovákiában élő magyar, hanem a kelet-közép-európai térség irodalma számára ajánl önmetaforát. Az érték-, tudat- és nemzeti identitászavarokkal, példátlan gazdasági csóddal küszködő „Közép- és Kelet-Európa irodalmainak az a nagy esélye adatott meg most, hogy megtalálja az Abszurdisztánt – mint valaha Musil Kákániát – leghívebben kifejező abszurdisztáni irodalom stílusát, nyelvét és műfajait, s írói megvédjék azt az emberi jogukat, hogy abszurdisztánul szólhassanak abszurdisztáni olvasóikhoz. (Abszurdisztán modell-érvényét mutatja meg Grendel Lajos az *Einstein harangjai* című regényében.) Meglehet, valóban Abszurdisztán a kilencvenes évek uralkodó paradigmája, ám nem zárhatjuk ki, hogy esetleg mások másféle uralkodó modellt tartanak az ezredvégre jellemzőnek. Grendel Lajos mindenesetre úgy látja, hogy a kilencvenes évek tapasztalatai végképp nem kedveznek a mitizáló, patetikus létszimbólumoknak. A szlovákiaiság hangsúlyozása helyett a szlovákiaiság meghaladásának a szándéka jellemzi ezt a nemzedéket. Önmaguk akarnak lenni, és nem a mítosz foglyai. Azonosulás és kitörés, folytatás és elszakadás kettősségét mi sem érzékelteti jobban, mint az alábbi interjúrészlet: „Az lenne a jó természetesen, ha az ember tudna egy olyan általánosabb, nagyobb térfogatú modellt találni, amelyben a maga különösségét, a maga nemzeti, etnikai tapasztalatait általánosítani tudja. De hát minden jó irodalomnak ez az alapfeltétele. – *Azaz a sajátosság méltóságának egyetemes szintre emelése?* – Igen.” – Mert – tehetjük hozzá – az egyetemesség igénye nélkül (Kovács András Ferenc versére visszatérve) könnyen (valóságos és jelképes) „vértócsa” lehet.

JEGYZET

Grendel Lajos regényei közül a következőkre hivatkozom: *Éleslövészet*, Pozsony, 1981, *Galeri*, Pozsony, 1982, *Áttételek*, Pozsony, 1985, *Einstein harangjai*, Pozsony, 1992. Az esszék és interjúk az *Elszigeteltség vagy egyetemesség* című kötetben jelentek meg, Bp., 1991. Témánk szempontjából alaplűnek nevezhető Grendel Lajos *Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a szá-*

zad végén című esszéje, mely a Jelenkor Kiadó és a Németh László Társaság közös kiadványában (*A századvég szellemi körképe*) olvasható (Pécs, 1995). Dömény Katalin Grendellel készített interjúja a *Szivárvány* 1993. 2. számában jelent meg.

Tóth László interjúkötete: *Vita és vallomás*, Pozsony, 1981. Az értékjelképek erdélyi megfélelőiről és azok változó megítéléséről: *Az erdélyiségtudat változásai*, a *Korunk* tematikus száma, 1991, 10. sz. (Markó Béla hozzászólása – *Az erdélyi macska* – is ebben olvasható.) Tőzsér Árpád *Jelentés egy (létre) nyitott műhöz* című tanulmánya a *Tiszatáj* 1991. 5. számában jelent meg, s ugyanabban az időpontban az *Irodalmi Szemlében* is. A csehszlovákiai magyar írók vallomásait tartalmazó kötet: *A hűség nyelve*, Pozsony, 1987. Hízsnyai Zoltán esszéje: *Vízilótetem, avagy a szénfekete tarkó*, *Irodalmi Szemle*, 1991. 5. sz. A kisebbségi irodalom funkcióváltásairól: Végh Balázs: *Újabb szempontok a kisebbségi irodalom vizsgálatában*, Szivárvány, 1993. 2. sz.

